

Ilmutusjuttude teisenemisest Saksamaal ja Skandinaavia maades aastatel 1350-1700.¹

Jürgen Beyer

Viimastel aastatel on Kesk-Euroopa teadlased ajaloolisi narratiive uurides jõudnud jutustamise ajaloo seisukohast tähtsate järeldusteni, mis on ingliskeelsete folkloristide hulgas siiani tähelepanuta jäänud. Nende avastused on lõõnud kõikuma kogu senise folkloristika põhitõed. Suurim panus pärineb seejuures kahtlemata Rudolf Schenda sulest.

Käesoleva kirjatöö sihiks pole ülevaate esitamine nimetatud käsitlustest, vaid pigem lähene-misviisi osutamine tulevaste uurimuste tarvis. Seetõttu annan vaid lihtsustatud kokkuvõtte uuemast jutustamise ajaloost - hiliskeskajast kuni 19. sajandi alguseni, mil kerkis esile aka-deemiline folkloristika.

Suuliselt levinud jutte, mida hiljem hakati nimetama muistenditeks ja muinasjuttudeks, esi-tati algselt kui lugusid tõestisündinud juhtumitest, mitte kui väljamõeldisi. Vaatamata asja-olule, et üleloomulikest olenditest kõnelevad jutud sisaldasid üldtuntud motiive ja tüüpe, esitati neid memoraatidena. Seejuures tuleb meeles pidada, et toonased ilmikud ja 19.-20. sajandi akadeemikud eristasid reaalsel ja üleloomulikku, usutavat ja mitteusutavat mõne-võrra erinevalt.

18. sajandil hakkas jutuvestmise kontekst muutuma. Raamatuturu vallutas vankumatult ilu-kirjandus (eeskätt romaanid). Ka lugemisharjumused muutusid: loeti pealiskaudselt ja vaid ühe korra tervet hulka raamatuid, selle asemel, et lugeda mõnda raamatut põhjalikult. Asu-tati lugemisseltse, provintsidest rajati trükikodasid ja võimud andsid pressile piiratud vaba-duse. Just sel ajal hakkasid kirjanduse vahendusel avalikkuseni levima lood, mis varem usulistel kaalutlustel trükivalgust ei näinud. Seetõttu on üsna loomulik, et just siis kujunes germaani keeltes välja sõnade *muistend* ja *muinasjutt* praegune tähendus.²

18. sajandi lõpukümnendite kirjanduslike saavutuste koondajateks ja süstematiseerijateks said vennad Grimmid. Suurem osa nende juttudest (*Kinder- und Hausmärchen* 1812-1815; *Deutsche Sagen* 1816-1818) pole, hoolimata vastupidistest väidetest, kogutud «rahvalt», vaid on ammutatud kodanluselt ja erinevatest kirjanduslikest allikatest (Grimm 1993; 1996). *Kinder- und Hausmärchen*'i avaldamise, tõlkimise ja jälgendamisega ning eraldi odavate raamatukestena avaldatud muinasjuttude müümisega levis uus kirjanduslik maitse alamklas-side hulka, kes varem pääsesid lugema vaid Lutheri väikesest katekismust, ametlikku kiriku-lauluraamatut, kalendrit, odavaid vaga- ja õudusjutte. Seetõttu, nii proosaliselt kui see ka ei kõla, sisaldavad folklooriarhiivide kogud vaid märget nende kogumisaegsete rahvajuttude kohta. Need polnud lood, mida oleks iidsetest aegadest alates kodukolde ees tulevastele põlvedele suuliselt ja muutumatu edasi pärandatud, vaid üleskirjutused rohkem või vähem suulistest esitustest, mis tulenesid kas siis ametlikust (kohustuslik kooliharidus) või mitteametlikust kirjandusalasest õpetusest, mis muutus kättesaadavaks alles 19. sajandil.

Ehkki rahvajutu ja selle liikide mõiste on vendade Grimmide ja nende jüngrite leiutis, oleks ennatlik järeldada, nagu poleks jutud, mida me tänapäeval rahvajuttudeks liigitame, enne romantismiajastut üldse suuliselt ega ka kirjalikult levinud. Et arhiivides talletatud jutte mitte ajas tahapoole dateerida, tuleks uurida eelnevate sajandite allikaid. Seejuures tuleb küsida, missugust juttu räägiti, kuidas ja missugustes tingimustes seda jutustati. Peame küsi-ma muudki ja püüdma näiteks määratleda, mis kombel mõjutasid jutud lihtrahva tegemisi ja

nende reaalsustaju. Paratamatult ei mahu paljud jututüübid, mida sel kombel analüüsitakse, 19. sajandil väljakujunenud piiratud määratluste alla (vt Schenda 1993; Beyer 1997).

Alljärgnev kirjutus püüab tuua mõned näited ühest erilisest jutuliigist - nimelt ilmutusjutust. Ilmutuseks loetakse üleloomuliku olendi ootamatut ilmumist isikule, kes tajub ümbrust tava-pärasel viisil. See eristab ilmutust ekstaasist ja unenägudest. Enamik ilmutusi annab tajujale edasi sõnumi, õhutades teda teatud tegudele, hoiatades või pajatades tulevikus juhtuvatest sündmustest (vt Dinzelbacher 1984: 6; Barnay 1997). Sellegipoolest on piirid ilmutuse ja muude nägemuseliikide vahel võrdlemisi hägusad, nagu tänapäeva allikate puhulgi.

Käesolev kirjatükk keskendub ilmutusjuttude teisenemisele ajavahemikus umbes 1350-1700 Skandinaavias ja Saksamaa reformatsiooniga luteriusustatud alal. Et tegemist on usundiliste juttudega, siis on selge, et reformatsioon tähistab olulist muutust suunitluses. Pärast 1700-ndaid ahenes inglitega seotud ilmutuste tunnistamine üha kitsamasse ringi: pietism, usulised ärkamised ja lahkusulisus. Sedavõrd erinevais sotsiaalsetes tingimustes esinevad nägemused vajavad aga eraldi käsitlemist.

Vadstena Püha Katerina ilmutused

1381. aastal suri Püha Birgitta tütar Katerina. Tema kultuse kujunemist Vadstenas on uurinud Anders Frøjmark (1992). Kuna Frøjmarki analüüs on eeskätt statistiline, siis lähenen sellele otsesemalt, nimelt selekteerin allikmaterjalidest välja üksiku imeloo, et uurida, mida see kõneleb meile keskaegsetest ilmutusjuttudest. Ulf Birgersson, Katerina biograaf, on lülitanud *Vita*'sse (koostatud 1407. ja 1427. aasta vahel) järgmise surmajärgse imeteo.³

Transactis aliquibus annis post obitum eius die qua ossa eius leuabantur propter fundamenta columpnarum ecclesie collocanda. In parochia molaby [i.e. Mjölby, Östergötland] quidam puerulus infans nondum trium annorum cecidit de ponte in torrentem rabidum.⁴ querebatur que submersus a parentibus per duos dies. Tercio vero die inuenerunt infantem illum contra omnem spem viuum adherentem palo molendini cuiusdam. Interrogant pater et mater infantem ab antea informe loquentem quomodo palo illi adhesisset. Respondit puer iam formate loquens. quando de ponte cecidi in torrentem quedam domina albis vestibus induta suscepit me adherentem palo sub pallio suo ita quod aque michi non nocuerunt, et dixit se uocari katherina de watzsteno adhortata que est me venire ad watzsten[um].⁵ sed uobis me leuantibus de aquis. domina illa disparuit. Parentes igitur eius venerunt cum puero ad monasterium Watzsteni ad tumbam beate ka.⁶ cum offertorijs suis referentes cum sacramentis gratiam eis factam per merita beate ka.⁷ sic que completis votis suis ad propria redierunt (BL: fol. 291v; vt Lundén 1981: fol. C7r-C7v)

Mõni aasta pärast tema surma, päeval, kui ta luud võeti kirikusammaste kohendamise käigus maa seest välja, kukkus Mjölby kihelkonnas (Östergötlandis) sillalt kiirevoolulisse jõkke väike, alles alla kolmeaastane poiss. Vanemad otsisid teda kaks päeva ja leidsid lapse vastu kõiki ootusi kolmandal päeval elusana. Poiss oli klammerdunud veskiposti külge. Isa ja ema küsisid lapselt, kuidas ta suutis postist kinni haarata. Enne õnnetust ei osanud laps korralikult rääkida, kuid nüüd vastas ta soravalt: «Kukkudes sillalt mäslvasse jõkke, klammerdusin posti külge, ja üks üleni valgesse riidetatud emand võttis mu oma mantli hõlma alla. Seetõttu ei teinud vetevood mulle haiget. Ta ütles, et ta nimi on Vadstena Katerina. Ta palus mul minna Vadstenasse. Aga niipea, kui te mu veest välja tõmbasite, kadus emand ära.» Seejärel viisid vanemad poisi Vadstena kloostri. Nad viisid ohvriande õnnistatud Katerina kalmule,

käisid armulaual ja rääkisid heasoovlikkusest, mida õnnistatud Katerina neile oma teenetega osutas. Seega oma lubaduse täitnud, pöördusid nad tagasi koju.

See on esimene teadaolev Katerina surmajärgne miraakel. Rootsisis 1475. aastal korraldatud uurimuse käigus kanoniseerimisprotsessi *in partibus* faasi üle oli Mjölby ime küsimustikus üks kolmeteistkümnest. Siin äratoodud imeteo kirjeldus sarnaneb ühe teise *Vita's* esitatud versiooniga. Peamine erinevus seisneb selles, et üks versioon nimetab muuhulgas, et poiss, kes polnud enne õnnetust rääkima õppinud, hakkas kõnelema kohe pärast juhtunut (Collijn 1942-1946: 10-11). See ilmutust näinu rääkima õppimise motiiv kordub mitmetes luterlikes ilmutuslugudes (Beyer 1995: 67).

Imetegu juhtus väidetavasti samal ajal Katerina luude väljatoomisega. Kõik tunnistajad, kes 1475. aastal imeteo toimumisega nimetasid, väidavad, et lugu juhtus 1388. aastal, veidi pärast viidipäeva (15. juunil). 1475. aastal teostatud uurimise ajal oli juhtum väljaspool inim-mälu piire; ükski küsitletuist polnud seda oma silmaga näinud. Folkloristlikku terminoloogiat kasutades võime ütelda, et tegemist pole enam memoraadiga, vaid jutust on saanud muistend.

Sellele vaatamata oli lugu seal kandis hästi tuntud. Paljud tunnistajad kinnitasid, et see oli *communis vox et fama*. See fraas on lisatud peaaegu igale vande all antud tunnistusele: *fama sanctitatis*'el oli kanoniseerimisprotsessis vähemalt sama oluline tähendus kui pealtnägijate tunnistustel (Krötzl 1994: 357-359).

1475. aasta uurimise ajal teatati veel teisestki lapsest, kes oli 1473. aasta 20. detsembril kukkunud Mjölby sillalt vette. Magnus Jonsson esineb nelja nimelise tunnistajaga ja jutustab järgmise loo:

filia sua Katerina octo annorum cecidit de quodam ponte hora prandij vel quasi in torrentem aquarum impetuose fluentem et querebatur submersa a prefato Magno per duas horas. Quam tandem semimortuam et per totum corpus impellentibus fluctibus eam continue ad margines glaciei laceratam, adherentem frondibus cuiusdam arboris in medio ampne iacentis reinuenit. Interrogata namque a prefato Magno patre suo, postquam leuata erat ab aquis et volutata per duas horas, vt aquam stomacho susceptam euomeret, que nam sibi fortuna fuisset, quod tanto tempore huic frondi adherere potuisset, respondit in presencia omnium tunc presencium, quod, quando de ponte cecidit in torrentem, tunc quedam domina albis induta vestibus nomine Katerina de Vastenis eam sub pallio suo occultauit ita, vt aque ei non multum nocere potuerunt, et predicta domina adhortabatur eam ..., vt visitaret sepulcrum beate Katerine de Vastenis et faceret ibi oblacionem suam (Collijn 1942-1946: 91-92)

Umbes lõuna paiku kukkus tema kaheksa-aastane tütar Katerina sillalt kiirevoolulisse jõkke. Ülalmainitud Magnus otsis tüdrukut kaks tundi. Lõpuks leidis ta lapse üle jõe ulatuva puu okste külge klammerdunult. Laps oli poolsurnud, kogu keha täis haavu, mille olid põhjustanud teda pidevalt vastu jääserva lükanud veekeerised. Pärast seda, kui laps oli veest välja tõmmatud, rulliti teda kaks tundi, et ta oksendaks allaneelatud vee välja, ja seejärel päris isa Magnus talt, kuidas tal õnnestus nii pikka aega okste külge klammerduda. Tüdruk vastas kõigi sel hetkel juuresolijate kuuldes, et kui ta kukkus sillalt vette, siis peitis valgesse rietatud emand, keda kutsutakse Vadstena Katerinaks, ta oma mantlisse, nii et vesi ei saanud talle liiga teha. Ülalpool nimetatud emand palus tüdrukul ... külastada õnnistatud Katerina kalmu ja viia talle ohvriand.

Sarnasus kahe loo sõnastuses tuleneb arvatavasti ladinakeelsest üleskirjutajast, kuid kindlasti saab sellest järeldada, et külas teati varasemat juhtumit. Vahest oli ka tüdruk kuulnud eriti tähelepanelikult oma nimepühaku lugusid. Võimalik, et tegemist on katkemata suulise pärimusega, kuid see võis olla ka lihtsalt kohaliku preestri poolt tagasi suulisesse ringlusse toodud lugu. 1473. aastal loeti *Vita Växjö* ja Strängnäsi piiskopkondade kirikukogul avalikult ette (Collijn 1942-1946: 189-191). Sama võis juhtuda ka Linköpingi piiskopkonnas, kuhu Mjölby kuulus. Iga-aastastel kirikukogudel, kuhu kogunesid kõik piiskopkonna vaimulikud, oli oluline roll (kiriklike) uudiste levitamisel üle piiskopkonna (Fröjmark 1992: 125, 141-142).

Üks olemuslikult suuline motiiv on võib-olla kolmepäevane kaotsisolek, mis esineb algses loos. Vadstena Katerinale on omistatud muidki imetegusid kadunud laste leidmisel, näiteks on ta pärast vanemate pühalikku töotust aidanud neil metsa eksinud lapsed üles leida (Collijn 1942-1946: 86-87). Erinevalt neist lastest näib Mjölby poiss olevat olnud maisest ilmast kolm päeva täiesti kadunud. See motiiv tuletab meelde varauusaegseid kirjeldusi inimestest (nii lastest kui täiskasvanutest), kes olevat väidetavalt mõnda aega - tahtlikult või tahtmatult - viibinud maa-aluse väikerahva juures; tagasipöördunutel on aga sageli esinenud meelte-segadust. Mõnedes reformatsioonijärgsetes teadetes kaovad lugude peategelased tihti mitmeks päevaks ka füüsiliselt, kannatavad tagasi pöördudes mingi haiguse käes, jutustavad oma läbielamistest paradisiis või põrgus, või jutlustavad patukahetsusest (Hennenberger 1595: 435; Battolovius 1730).

1576. aastal avaldatud varaseimas teadaolevas Skandinaavia luterlikus ilmutusjutus ilmutab end ingli asemel näkk (Skovgaard-Petersen & Zeeberg 1992: 102-108). Erinevalt teistest Põhjala pärimuse mereelukatest pärinevad esimesed teated merineitsite ilmumisest Skandinaavia vetesse alles viikingiajastule järgnevat ajast (Christiansen 1935: 23). Naise ülakeha ja kala sabaga olend on keskaegsesse kristlikku kirjandusse üle võetud ilmselt 12. sajandi eelsest pärimusest (Faral 1953). Näkke on kujutatud ka hiliskeskaegsete kirikute võlvimaalingutel (Saxtorph 1986: 69, 72, 144, 154, 164 ja 196 illustratsioon; vanimad maalingud on dateeritud umbes aastasse 1450). Kristlikus traditsioonis pole tegelikult merineitsil jumalike läkituste edasitoimetajana kohta. Ettekuulutava merineitsi motiiv võib olla laenatud suulisest või kirjalikust folkloorist (tolleaegse Taani ballaadi kohta vt Grundtvig 1854-1856: 89-91, kaasaegseid teateid merineitsitest vt Dahlmann 1827: 1: 377-378; 2: 432-433).

Mõnikord sisaldavad reformatsioonijärgse aja ilmutusteaded muidki mittekanoonilisi elemente. Küllalt sageli on need siiski läbinud pastorite tsensuuri, säilitades vaid ilmutuste vastuvõetavamad jooned (vt Beyer 1996: 173-174). (Reformeeritud) protestandi Conrad Lycosthenese kirjeldus nägemustenägija kohtlemise protseduurist oli arvatavasti küllaltki tüüpiline. 1538. aasta paiku suri Baselis tüdruk, kes pärast elluärkamist väitis, et oli viibinud põrgus. Seal oli ta kohanud mitmeid patuseid, keda ta hästi tundis, sel ajal veel elavaid inimesi.

Adiecit insuper alia quaedam anilibus fabulis planè similia, unde magistratus prudentissimi mandato, ne nugis seduceretur mobile uulcus, silere iussa est (Lycosthenes 1557: 624)

Ta lisas ka teatud muid asju, mis sarnanesid väga vanade naiste juttudega, misjuures tark raad käskis tal vaikida, sest muidu eksitab ta kindlusetuid inimesi...

Võime ainult oletada, millest need vananaiste jutud kõnelesid. *Fabulae aniles* ei ole fikseeritud žanr. Terminit kasutati lihtsalt tähistamiseks lugusid, mida peeti väärtiks ja liialduseks.

Mjölby imeloos ilmub Katerina valges rüüs. Valge on keskaegsete pühakute ja luterlike inglite traditsiooniline rõivaste värv. 1475. aasta uurimus tõi esile veel mõned kirjapanekud valgeis rõivais ilmuvast Katerinast või tema emast Birgittast (Collijn 1942-1946: 78, 178 ja 197; vt ka 102-103). Neil ilmutustel on vaste ka Euroopa traditsioonis: pühak ilmub haigele ja manitseb teda minema pühaku hauale (Sigal 1985: 145-147; Krötzl 1994: 294-297).

Pühamu asutamisega seotud ilmutused

Eristuvad ka muud valgesse rõivastunud ilmutused, kuid erinevalt äsjamainuist puudub neil oma pühamu. Pühak võib ilmuda ja paluda, et see tema auks asutataks. Sellisest pühakust võib siis kujuneda küla kaitsepühak. Sageli oli ilmutajaks mõne kohaliku pühaku kõrval Neitsi Maarja ja sellistel puhkudel nimetati pühamut *X-i Jumalaema*. Ilmutusi nähakse enamasti kriisiaegadel, näiteks katku puhkemise ajal. Ilmuu manitseb pattude pärast ja annab edasi üksikasjaliku läkituse patukahetsuseks. Selle kohaselt tuleb ilmutuskohale püstitada pühamu ning toimetada kogukondlik patukahetsus (näiteks protsessioonide näol). Kogeja saab ilmutuse ehtsuse tõenduseks tunnusmärgi. Pärast pühamu rajamist hakkavad paika külastama palverändurid ja toimuvad tervenemised. Sellised ilmutused olid keskajal väga levinud (Stierlin 1833: 111-113; Arnold 1980: 80-81, 94 jj; Christian 1981) ning jätkuvad katoliiklikes maades (Darricau 1982: 82; Blackbourn 1993) tänaseni (Lais 1989; Billet 1990; Bax 1992: 121-122).

Kuidas elasid sellised mallid üle reformatsiooni? Eemaldades võõristust tekitavad elemendid ja asendades need vastuvõetavamate piiblimotiividega, on tulemuseks tüüpilised luterlikud ilmutused: pühak muutub inglise ja valged rõivad jäävad (Mt 28: 3). Meeleparanduse sõnum säilitatakse (Mt 3: 2; Mk 1: 15), esitades seda luterliku patukahetsusteoloogia raamistuses. Vastet ei leidu pühamu rajamisele ega palverännakule pühaku auks. Vajadusest kogukondliku jumalateenimise järele saab soov pidada üleüldist patukahetsuspäeva ilmalike võimude korraldusel. Vajadus tunnusmärkide järele aga jääb.

Kõigist katoliiklikest Maarja ilmutustest esitaksin võrdluse Itaalia näite ja selle umbes samal ajal Württembergis juhtunud analoogi vahel. Laupäeval, 25. mail 1560. aasta nälja päevil peletas Piacenza-äärsel oapõllul üks alamklassi kuuluv naine tuvisid ubadest eemale. Ta oli tõsisis ahastuses. Äkki ilmus teda trööstima naine valgeis rõivais. Selgus, et see on Neitsi Maarja. Jutuajamise lõpul teatas Maarja, et ta poeg on väga rahulolematu Piacenza linna elanikega, kuna nood vanduvat liiga palju. Siis ilmus naisele Kristus, kes soovis patuseid Po jõe üleujutuse läbi karistada, kuid Maarja hoidis teda sellest oma eestkostmisega tagasi. Jumalaema näitas naisele oma põlvi, mis olid luuni katki lakkamatust põlvitamistest linna eest palvetamisel. Maarja soovitas naisel rääkida Piacenza elanikele kolmest asjast, mida nad peaksid karistuse ärahoidmiseks tegema: hoiduma vandumisest, paastuma vee ja leiva peal kolm laupäeva ning pühitsema laupäeva (see oli keskajal pühendatud Neitsi Maarjale) (Arnold 1980: 114).

Ilmselt oli ta oma nägemusest rääkinud vaid ühele naisele. Järgmisel laupäeval ilmus Maarja samas kohas uuesti ja päris naiselt, kas too täitis saadud ülesande. Naine tunnistas, et ta ei teinud seda, väites, et inimesed ei usuks teda nagunii. Maarja vastas, et ta paneb nad uskuma, ning käskis naisel istuda. Kui naine oli istunud, palus Maarja tal tõusta, kuid too ei suutnud. Naine tundis endal lasuvat suurt raskust. Samal ajal Maarja kadus. Naine puhkes nutma ja hüüdis Neitsi Maarjat appi, kuid miski ei aidanud. Tema hala olid siiski kuulnud kaks lähedal töötavat talumeest, kes viisid naise hobuse seljas koju, kuna too ei saanud käia. Naine lamas paar päeva voodis. Lugu aga levis samal ajal kulutulena. Linnakodanikud ja talupojad

käisid ilmutuse ilmumispaigas ja jätsid sinna ohvriande. Taheti püstitada pühapaik. Mõned vaimulikud uskusid naise nägemust, mõjukamad kirikutegelased aga mitte. Suurimaks takistuseks osutus laupäeva pühitsemine pühana (Locatus 1583: 484; Poggiali 1761: 8-13; Prosperi 1984: 623-626 ja 632).

Kolm aastat hiljem, 1563. aastal Württembergi hertsogkonnas asetleidnud ilmutus on eelmise juhtumiga paljuski sarnane, kuigi on ülimalt ebatõenäoline, et Itaalias juhtunust oleks seal teatud. Reedel, 21. mail tundis päevatöölise naine Anna Schützin Dürrmenzist teel haige juurest koju end rusutuna. Äkitselt ilmus ta ette noor valgesse rietatud mees ja päris temalt, mis talle muret teeb. Ilmutus ütles, et rikkad on muutunud südametuks vaeste vastu ja jumal on sellepärast inimeste peale vihane. Mõnda aega ei rääkinud Anna Schützin kellelegi oma ilmutusest. Ühel järgmistest noore mehe külaskäikudest püüdis ta teada saada, mis liiki vaimuga on tegemist. Ta palus noormehel näidata oma jalgu ning ilmnes, et neil on normaalne kaju. Naise palve peale põlvitas ilmunu põrandale ja luges issameiet. Noormees kõneles naisele, et see paluks pastoril manitseda kihelkonna elanikke kahetsusele. Oma jutu tõestuseks palus naine ilmutuselt märki, kartes, et muidu tema lugu ei usuta. Tunnismärgiks istus ta kolm tundi liikumisvõimetuna pingil. Selle tunnistajateks olid paljud naabritest ja pastor. Ka see lugu levis erakordselt kiiresti. Tekkis kuulujutt, et naine peab reedel, 9. juulil, avaliku jutluse. Sellel päeval saabus külasse naise kõnet kuulama umbes 1500 palverändurit. Anna Schützin aga peitis end nende eest. Palverändurid olid võtnud kaasa raha, tänutäheks selle eest, et ta nõustub nende küsimustele vastama. Ehkki kõrgem vaimulikkond suhtus ilmutuse skeptiliselt, uskusid mõned korralised pastorid naist siiski (HStAS).

Loomulikult on esitatud lugude vahel ka erinevusi. Luterlikust ilmutusest ei saanud algust kultus ega peetud pühaks kohta, kus ilmutus aset leidis. Patukahetsemine toimus inimeste südames ja ei sõltunud füüsilisest keskkonnast. Inimesi ei kutsutud üles paastuma ega laupäeva pühitsema. Piacenza juhtumi puhul muutusid vaimulikud umbusklikuks, sest laupäeva oleks hakatud pühitsema sabbatina. Sellegipoolest tehti reformatsioonijärgsetes Skandinaavia maades mitmeid üleskutseid laupäeva pühitsemiseks (vt LAU, fol. 224v, 234v). Pühakuilmutuste jäänukeid võib leida mõneski luterlikus ilmutusloos, kus ingel teeb ettepaneku eestpalvet pidada (Geddicus 1596, fol. A2v; Tschirch 1895: 159 ja 166). Tasub veel märkida, et ka Anna Schützini tädi olevat umbes viiskümmend aastat varem - seega siis enne reformatsiooni - metsas ilmutust näinud. Nimelt näinud ta õhus rippumas krutsifiksi, mille all seisnud Neitsi Maarja. Kas ilmutus saatis ka sõnumi, pole teada. Anna Schützini tädi tahtis, et ilmutuspaika ehitataks rist ja kabel, kuid püstitati ainult rist (HStAS, nr 6).

Kui suures ulatuses asendasid luterlikud inglid ilmutustes katoliiklikke pühakuid tegelikult, ilmneb 1621. aasta järgsetest Ülem-Pfalzi rekatoliseerimisdokumentidest, kui katoliiklikud võimud haarasid võimu enda kätte ja alustasid vastureformatsiooni. Sajandi lõpuni esineb arvukalt teateid pühakute ilmumisest, millele järgnes pühapaikade asutamine. Sellegipoolest esineb kogu perioodi jooksul teateid vaid ühest inglil ilmutusest ning selle kogeja oli luterlane (StAA).⁸

Luterlikku ilmutuse tõlgendust esineb üksikutel juhtudel ka neil aladel, kus luterlus tõrjus paganluse välja otseselt, ilma vahepealse keskaegse kristluse mõjuta. Rääkides vaid hilja-aegu, alles 18. sajandi alguses ristiusku pööratud saamidest, täheldab Pehr Högström:

Och blifwa sådana uppenbarelsen af dem, som hafwa någon liten kundskap om Christendomen och Änglarnas natur, holdne för Ängla uppenbarelsen; men af de andra, som näpligen hört talas om Änglar, för Gudar ..., som de mena undertiden uppenbara sig för dem (Högström 1747: 186).

Ja neid nägemusi peetakse inglite ilmutusteks, mida näevad need, kel on mõningast aimu kristlusest ja inglite loomusest, kusjuures teised, kes pole inglitest praktiliselt sõnagi kuulnud, peavad neid jumalateks... keda nad usuvad endale vahel ilmutavat.

Levimisvahendid

Mõne eespool esitatud juhtumi abil võib saada aimu ka tollasest kommunikatsioonisüsteemist. Kuidas aga transformeerus lugu luterlikuks mudeliks? Kuidas võisid ilmalikud inimesed teada jumalikest ilmutustest, mis olid kooskõlas luterlike ideaalidega? Olen selle üle pikemalt arutlenud oma teises töös (Beyer 1994; vt ka Spufford 1994), mistõttu esitan siinkohal vaid põhiseisukohad.

Ilmutusjuttu fabritseerima hakates tuleb keskenduda neljale peamisele valdkonnale (v.a loomulikult tegelik ingli-ilmutuse nägemine): üldised teadmised, rändraamatukaupmeeste pakutavad odavad trükised, kirik ja suuline kommunikatsioon.

1. Hiljemalt nõiaprotsesside algusajast saadik oli üldiselt teada, et hing võib kehast lahkuda, näiteks juhul, kui kurat saadab nõidade ja võlurite hingi võõrastesse paikadesse, samal ajal kui nende keha lamab liikumatult kodus. Teadjanaised mitte üksnes ei ravinud haigusi, vaid tegelesid ka ennustamisega.
2. Arvukates pisitrükistes jutustati ilmutuslugudest kui viimastest uudistest. Üsna tavalised olid samal aastal või ka aastate pärast ilmutavad kordustrukid, kus sündmustele omistati lihtsalt uus toimumisaeg. Külades ja mujalgi levisid pisitrükised rändraamatukaupmeeste ja rändkaupmeeste vahendusel, kuid ka linnakoolide õpilaste kaudu (kellest sai hiljem ühiskonna eliit!), kes levitasid külades pisitrükiseid, lauldes neis leiduvaid laule. Nii jõudsid trükitud palad mitte ainult kirjaoskajateni - tekste loeti ka kirjaoskamatuitele. Mõnelgi juhul on ilmne, et ilmutuse kogeja on lugenud vagakirjandust.
3. Ka kiriklik õpetus ja praktika jättis oma jälje. Kogejad kasutasid oma kirjeldustes tihti liturgia elemente (näiteks kirikulaule ja palveid), Lutheri väikest katekismust või piiblit. Mõnikord sisaldasid kirikujutlused isegi ilmutusenägija lugu. Paljud pastoriid tegutsesid kogejate suuvoodrina pärast seda, kui ingel oli käskinud minna jutlustaja juurde. Kantslit ei kasutatud üksnes kogejate nägemuse levitamiseks, vaid ka selle ohjeldamiseks juhul, kui kiriklikud võimud otsustasid, et läkituse saatjaks polnud mitte hea, vaid kuri ingel.
4. Ütlematagi on selge, et suulise kommunikatsiooni allikaid on keeruline tuvastada, kuid puhuti on see siiski aimatav. Näiteks esines 1659. aastal keegi petisest kogēja ülestunnistusega :

[Es] sey jhme in gedächtnuß kommen / wie er manchmalen von dergleichen Englischen Erscheinungen habe reden hören / welche jederzeit an allen Orten / von jedermänniglich seyen hochgehalten worden: habe jhme deßwegen fürgenommen / auch etwas dergleichen zuersinnen (Anhorn von Hartwiss 1674: 95).

Talle tuli pähe, et ta on vahel kuulnud inimesi rääkivat sellistest inglite ilmutustest, ning neid on alati igalpool kõrgelt hinnatud. Seega otsustas ta midagi sarnast välja mõelda.

Religioosne konservatism

Enamiku kogejate sõnumid on oma põhiolemuselt konservatiivsed. See ilmneb juba ühes vanimas Skandinaaviat puudutavas tekstis, Rimberti misjonär Ansgari *Vita*'s. 852. aastal, veidi enne seda, kui Ansgar teist korda Birkat, Mälari järve ääres asuvat Rootsi tähtsat majanduskeskust külastas, olevat sinna saabunud mees, kes väitis, et ta on osa võtnud jumalate nõupidamisest, kellele usuti maa kuuluvat. Nad olevat saatnud temaga ka läkituse kuningale ja rahvale, et jumalad on olnud nende suhtes juba pikka aega heasoovlikud ja hoolitsenud nende eest külluslikult. Rahvas oli hoidnud maal rahu ja õitsengut. Inimesed olid andnud ettenähtud ohvreid ja usutunnistusi, kuid nüüd on keeldunud neid andmast või on neid antud liiga kergekäeliselt, ja mis kõige hullem - võõras jumal on seatud vanadest kõrgemale. Kui inimesed tahavad tagasi võita jumalate heasoovlikkust, siis peavad nad jätkama ja laiendama ohverdamist ja usutunnistuste andmist. Nad peavad jätma võõra jumala kultuse, kelle õpetus on suunatud nende vastu. Kui nad tahavad endale lisaks jumalaid, siis on jumalad valmis tunnistama endi hulgas kunagist kuningas Erikut. Selle tulemusena ehitati kunagise kuningas Eriku auks tempel ja alustati kinkide toomist ja töotuste andmist (Waitz 1884: 56, ptk 26).

Raske ütelda, kas see lugu peegeldab paganlike traditsioone või hagiograafia tavasid (mille alla kuulub muidugi ka Vana Testamendi vastumeelsus teiste jumalate suhtes). *Vita* kubiseb muudestki visioonidest, mida Ansgar olevat näinud. Kuigi ilmutuse sõnum õhutab uue, kuningas Erikule pühendatud kultuse teket, on läkituse põhiolemus konservatiivne: üksnes vanade tavade juurde tagasipöördumine taastab kogukonna heaolu.

Kui luterlike inglite ilmumise *topoi* kinnistus Saksamaal edukalt 1550. aastatel väljaantud pisitrükiste vahendusel, siis Skandinaaviasse jõudis see 30-40 aastat hiljem. Seetõttu pole üllatav, et 16. sajandi lõpuni leidis ilmutusekogejaid, kes nõudsid varasema usu juurde tagasipöördumist. Mingil hetkel sajandi teisel poolel uitas hulkur Jöns Anderson läbi Västeråsi piiskopkonna. Ta väitis, et oli veetnud kolm aastat mäes, näinud mäetrolli ja vilksamisi ka põrgut, kus kohtas arvukalt kuningaid, rüütleid, vürste, õukondlasi, piiskoppe, preestreid ja palgasõdureid, kuid vaid üksikuid talupoegi. Liiatigi oli ta näinud puhastustuld ja taevatreppi. Jeesus ise oli talle ennustanud eelseisvaid sündmusi, muuhulgas ka seda, et veel samal aastal hakkab taevast sadama tulenooli, ja et:

En Orm skal komma på thetta året, then ter skal stor, tiuck och långh wara, Som then störste timmerståck, Han skal bita Sigh i Stiärten och trilla Sigh Huart han uill och förd[er]ffua [või förd[rie]ffua] både fälk och boskap ... Innan 3 år Skal et Slagh stå på långa Engian vedh Westerååß, så at fälket skal vandra i blodhet Påffuen och keysaren skola vara på en sydan, och k. M. W. A. N. Herre på then andra, men huar W. N. H. ville upbyggia klåster och kyrkior, som han haffuer låtit om kull riffua, tå skal han uinna, huadh han icke th[et] giör thå skal han tappa...

Antechristus är nu trö och 30 år gam[m]ull (RAS, nr. 19, lk 167-169 (dateerimata); vt ka Beyer 1994: 40-41; Jonsson 1994-1995: 30-35).

Selle aasta jooksul tuleb siia madu, mis on nii suur, jäme ja pikk kui suurim palk. See haarab saba suhu ning veereb kuhu tahab. Ta hävitab /või kihutab minema/ inimesed ja loomad ... Enne kolme aastat leiab Västeråsi lähedal avaral aasal aset lahing, mille tagajärjel inimesed kõnnivad veres. Paavst ja keiser on ühel ja tema kuninglik kõrgus, meie kõige armulisem isand, on teisel pool, kuid kui meie kõige armulisem isand ehitab uuesti üles mungakloostri ja kirikud, mis ta on hävitanud, siis ta võidab. Kui ta seda ei tee, siis ta kaotab ... Antikristus on nüüd 33-aastane.

Selle hulkuri teoloogiline määratlemine on raske. Lugu sisaldab keskaegseid elemente nagu puhastustuli, taevatrepp, aga ka toleaegeid eshatoloogilisi uskumusi Antikristusest ja otsustavast maailmalõpulahingust, millel on pikk kirjanduslik ajalugu. Jöns Anderson oli lisaks kontaktis vaimolendite ilmaga, mis pole omane ühelegi ametlikule religioonile. Ja kuigi ta lugu tõstatab mitmeid küsimusi, võib, silmas pidades tema nõudmisi mungakloostrite taastamise kohta, pidada ta usulisi veendumusi kas siis konservatiivseteks või katoliiklikeks.

Teise reformatsioonijärgse juhtumi puhul on selle katoliiklik olemus tunduvalt märgatavam. 1556. aasta septembris väitsid kaks norra talupoega endid olevat püha Olav ja püha Nikolaus. Nad nimetasid end Neitsi Maarja sõnumitoojateks ja manitsesid rahvast teenima jumalat ja Neitsi Maarjat, kõneldes, et laupäevi tuleb pühitseda Neitsi Maarja auks ja juba reedel peaksid inimesed selleks valmistuma paastudes ja palvetades. Kahel talupojal leidis rohkesti pooldajaid lihtrahva hulgas ja nad üritasid taastada pühakute appikutsumise traditsiooni. Selle tulemusena laskis kuningas nad vahistada ja kohtuotsusega hukata (September 1556; Krag & Stephanius 1776: 386).

Umbes paarkümmend aastat hiljem, 1573. aastal, ilmus Oslo lähedalt Skiptvetist kohtu ette Ingeborg Kjeldsdatter:

*for nogen wildfarelsse hun haffde førd eblant almugen ther wde oc at hun hørde en røst och at hemelen opnes och soge en quinde sidde i en stoll och talet tiill henne ... quinden schulle were virgo Maria etc. (Huitfeldt-Kaas 1895: 50).
sest et ta levitas lihtrahva hulgas vääropetust ja et ta oli kuulnud häält ja et taevas oli avanenud ning ta oli näinud toolil istuvat naist ja ta olevat temaga kõnelnud ... Ilmutus arvati olevat virgo Maarja jne.*

Üleskirjutustes pole kirjas, mis oli Ingeborg Kjeldsdatteri sõnum, on vaid kirjutatud, et ta levitas valesid seisukohti. Tõenäoliselt soovis Neitsi Maarja taas tekitada inimestes seda pühendumust, mida talle enne reformatsiooni oli osutatud. Ingeborg Kjeldsdatterit karistati kohtulikult, ta pidi avalikult pihtima Skiptveti kirikus ja ta hukati (Huitfeldt-Kaas 1895: 50-51).

Umbes 1600. aastast alates näivad kogejad olevat võtnud omaks luterlikud ideed, kuid läkitused sisaldavad endiselt üleskutset heita kõrvale kõik uued moed ja pöörduda tagasi vanade kommete juurde.

Kodukäijad

Keskajal usuti, et puhastustulest võivad ilmuda hinged, kes siis paluvad sõpradel ja sugulas-tel osutada endale teene, näiteks pidada missa kannatuste kergendamiseks ja leevendamiseks. Sellised ilmutused olid üsna tavalised hiliskeskajal (Bowyer 1981: 186-192; James 1922; Schmitt 1994) ja jätkusid uusaja alguses katoliiklikus Euroopas (Intorp 1982-1984; Kramer 1991: 125, 130). Luterlikud teoloogid neid lugusid tõeks ei tunnistanud. Mingit kolmandat paika peale taeva ja põrgu, kust hinged saaksid elavaid külastada, polnud. Ainsad olendid, kes võisid nägemustena ilmuda, olid inglid ja Jeesus ning loomulikult ka kurat kõikvõimalikes esinemustes. Teated inimestest, kes olid pärast surma tagasi tulnud, et tuua elavatele mingi sõnum, tulid luterlikes maades käibelevatavasti alates 17. sajandi lõpust, laias laastus samal ajal, kui paljudesse Euroopa keeltesse ilmus mõiste *kodukäija*. Kummitusjuttudeks hakati neid lugusid liigitama veelgi hiljem. Selle ilukirjandusliku liigi pikast ajaloost annab tunnistust seegi, et mõned kaasaegsed õudusromaanide kirjutajad on ammutanud inspiratsiooni vanadest ürikutest (vt Simpson 1997).

Lõppjärelused

Igal siin puudutatud ajajärgul on inimestel olnud vaba juurdepääs rikkalikule motiivide ja juttude repertuaarile, mille abil on püütud seletada selliseid üleloomulikke nähtusi nagu ilmutused. Kuid kuigi paljud sellistest kogemustest kõnelevad jutumotiivid püsisid muutumatuks saajandeks, ei tähenda see veel, et terviklugusid endid oleks aegade vältel ühelt põlvkonnalt teisele pärandatud. Motiive võidi kasutada erinevates kontekstides, ning ilmselt pärinesid need pigem üldistest teadmistest üleloomulike olendite kohta kui mingitest kindlatest selleainelistest jututekstidest.

Millise muutuse tegi ilmutusjutu traditsioon läbi reformatsioonijärgsel perioodil? Teataval määral oli erinevate traditsioonide sulandumine isegi uuenduslik: uus jutupärimus polnud kitsalt määratletav, sest enamik ilmutuse kogejaid kasutas oma lugudes ainult mõningaid olemasolevaid elemente. Üheks peamiseks uuenduslikuks ideeks võib aga pidada asjaolu, et kogejate ilmutused kohandati luterliku maailmavaate raamidesse - Saksamaal alates 1550-ndatest ja Skandinaavias umbes põlvkond hiljem. Eeldused keskaegsete pühakute ilmumiseks kadusid kiiresti. Luterlike ilmutusenägitajate ütlused annavad tunnistust kogukonna luteraniseeruvast maailmavaatest. Samuti tunnustasid kogejate ilmutusi mõned kirikuõpetajad, sest nende sõnum ühildus ajastu patukahetsuslike jutlustega.

Luterlike teoloogide jaoks jagunesid jutud kas tõesteks juttudeks (*historiae*) või väljamõeldisteks (*fabulae*). Kantslist räägitud jutluseeksempleid peeti tõesteks ja kasulikeks (*historiae*),⁹ samas kui katoliiklikus kirjanduses esinevaid imetegusid ja teisi tobedaid jutte peeti väljamõeldisteks ja pahatahtlikeks valedeks (*fabulae*), et mitte öelda vananaistejuttudeks (*fabulae aniles*). Põhikriteeriumiks oli tõde ja mitte tänapäevane žanriliigitus. Folkloorindeksid sisaldavad motiivi- ja tüübiviiteid juba keskaegsete ja varaste uusaegsete tekstide kohta; sellest ei tohiks veel aga järeldada, et neid tekste pidasid väljamõeldisteks ka nende toleaeagsed autorid ja lugejaskond (või kuulajaskond). Juttude tõesuse ja kasulikkuse üle otsustamine oli oluline ka rahvajuttude jutustamisel.

Et hinnata seda, mil määral võis jutt olla laiemale üldsusele tuntud, tuleks uurida, mil viisil võidi sellega kokku puutuda. Luterlastest ilmutusekogejate puhul ei ole välistatud, et neid võisid inspireerida vanematelt ja vanavanematelt kuulnud kujutelmad ja jutustused. Siiski pole põhjust eeldada, et mingist kindlast kogemusest kõnelev ilmutuslugu oleks säilinud pikema aja jooksul üksnes kollektiivses suulisel traditsioonis. Ilmutatud sõnum - kui inimesed ei muuda oma kombeid, saabub varsti jumala karistus - nõudis kohest patukahetsust. Sellised lood kaotasid ruttu oma aktuaalsuse ja need asendati uute inglililmutuslugudega, mida levitati suuliselt ja kirjalikult. Loo sündmusi hoiti elavana pidevate kogemuste ja trükiste abil. Isegi kui mälestused kogemustest olid hääbunud, võis teadmisi uuendada odavates trükistes leiduvate ja suulise kommunikatsiooni kaudu levivate hilisemate analoogsete juhtumite abiga. Nagu märgitud, oli vaimulikel kommunikatsiooniprotsessis oluline tähendus. Luterliku kiriku pastorid tõlgendasid kuulnud ja loetud lugusid ning juhtumeid, mille tunnistajaks nad olid, vastavalt oma tõetunnetusele. Levitades lendkirjades ja kirikujutlustes reformatsiooni kogejate kohta, järgisid nende versioonid suuresti luterlikku mudelit.

Luterlike kogejate läbielatud kogemuste mudeli kujunemine jääb aga ebamääraseks, kuna see leidis aset inimeste meeltes. Kombed, uskumused ja mälestused varem kuulnud juttudest on korrastanud kogejate ja nende kuulajate kogemusi. Kehtivate traditsioonide muutumine leidis aset reformatsioonijärgsetel kümnenditel kogemuste, odavate trükiste, kirikujutluste ja suulise pärimuse tõlgenduste vastastikuse mõju toimel. Põhilises jutuskeemis toimusid muutused ajapikku (vt Kaivola-Bregenhøj 1993: 148-156). Uued lood formuleeriti luterlike mu-

delite otsesel või kaudsel mõjul ümber. Teisenemise tagajärg on küllaltki ühene: selle käigus tekkinud mudel oli vastuvõetav luteri teoloogidele ja rahuldas ilmalikku kogukonda, ja seda võis kasutada igäüks, kel oli vajadus arutleda ühiskonna probleemide üle.

Tõlkinud Mare Kõiva

Kirjandus

Käsikirjad

British Library London (BL)

Harley Ms. 612, fol. 288v-291v. Vita uenerabilis domine katerine filie beate Birgitte de regno Swecie prime Abbatisse in Monasterio Watzsten[ensis] in eodem regno sito.

Det Kongelige Bibliotek, Kopenhagen

GKS 856, 2°. Lyschander, Clavd[ius]. *Adversaria in Christianvm III. et Fridericvm II.*

Hauptstaatsarchiv Stuttgart (HStAS)

A 206, Bü 3618. Akten betr. die angebliche Erscheinung eines Engels vor einem Weib in Dürrmenz, mit Gutachten von Brenz. 1563.

Landsarkivet i Uppsala (LAU)

Uppsala domkapitel, A 1:1: Protokoll 1593-1608.

Riksarkivet Stockholm (RAS)

Kopiesaml. I, vol. 540. Kopiebok av kyrkligt innehåll 1561-1595.

Staatsarchiv Amberg (StAA)

Subdelegierte Registratur, nr 217.

Trükised

Anhorn von Hartwiss, Bartholomaeus 1674. *MAGIOLOGIA. Christliche Warnung für dem Aberglauben vnd Zauberey ...* Basel: Meyer.

Arnold, Klaus 1980. *Niklashausen 1476. Quellen und Untersuchungen zur sozialreligiösen Bewegung des Hans Behem und zur Agrarstruktur eines spätmittelalterlichen Dorfes.* Saecvla spiritalia, nr 3. Baden-Baden: Koerner.

Barnay, Sylvie 1997. Apparition. *Dictionnaire encyclopédique du Moyen Âge.* Toim. André Vauchez & Catherine Vincent, Cambridge, Pariis & Rooma: Clarke, Cerf & Citta nuova, lk 99-100.

Battolovius, Mich[ael] 1730. Nachricht wegen der Magd im Löbenicht / so von einem Engel in den dritten Tag soll seyn weggeführt gewesen. *Acta borussica ecclesiastica, civilia, literaria ...* 1, lk 601-607.

Bausinger, Hermann 1997-1999. Märchen. *Enzyklopädie des Märchens*, 9. köide. Berliin & New York: de Gruyter, lk 250-274.

Bax, Mart 1992. How the Mountain Became Sacred: The Politics of Sacralization in a Former Yugoslav Community. *Ethnologia Europaea*, 22, lk 115-125.

- Beyer, Jürgen 1994. Lutherische Propheten in Deutschland und Skandinavien im 16. und 17. Jahrhundert. Entstehung und Ausbreitung eines Kulturmusters zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit. *Europa in Scandinavia*, toim. Robert Bohn. *Studia septentrionalia*, nr 2. Frankfurt: Lang, lk 35-55.
- Beyer, Jürgen 1995. Lutheran Popular Prophets in the 16th and 17th Centuries: The Performance of Untrained Speakers. *Arv: Nordic Yearbook of Folklore* 51, lk 63-86.
- Beyer, Jürgen 1996. A Lübeck Prophet in Local and Lutheran Context. *Popular Religion in Germany and Central Europe 1400-1800*, toim. Bob Scribner & Trevor Johnson. Basingstoke & London: Macmillan, lk 166-182, märkused 264-272.
- Beyer, Jürgen 1997. [Prolegomena to a History of Story-Telling Around the Baltic Sea, c. 1550-1800](http://haldjas.folklore.ee/folklore). *Folklore: Electronic Journal of Folklore* (<http://haldjas.folklore.ee/folklore>). Printed version 4, lk 43-60.
- Billet, Bernard 1990. Apparitions et manifestations de la Vierge Marie au XXe siècle. *Κεχαριτωενη: Mélanges René Laurentin*. Pariis: Desclée, lk 339-349.
- Blackbourn, David 1993. *Marpingen: Apparitions of the Virgin Mary in Bismarckian Germany*. Oxford: Clarendon Press.
- Bowyer, R. A. 1981. The Rôle of the Ghost-Story in Medieval Christianity. *The Folklore of Ghosts*, toim. Hilda R. Ellis Davidson & W. M. S. Russell. *Mistletoe Series*, nr 15. Cambridge: D. S. Brewer for the Folklore Society, lk 177-192.
- Christian, William A. 1981. *Apparitions in Late Medieval and Renaissance Spain*. Kordustrükk Princeton: Princeton University Press 1989.
- Christiansen, Reidar Th. 1935. Til de norske sjøvetters historie: Vandring og stedegent. *Maal og minne*, lk 1-25.
- Collijn, Isak (toim.) 1942-1946. *Processus seu negocium canonizacionis B. Katerine de Vadstenis*. Samlingar utg. av svenska fornskriftsällskapet, sari 2, nr 3. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Dahlmann, F[riedrich] C[hristoph] (toim.) 1827. *Johann Adolff's genannt Neocorus, Chronik des Landes Dithmarschen*. 2 köidet. Kiel: Universitätsbuchhandlung.
- Darricau, Raymond 1982. La sainteté en France au XVIIe siècle (1590-1715). *Histoire et Sainteté*. Publications du Centre de Recherches d'Histoire Religieuse et d'Histoire des Idées, nr 5. Angers: Presses de l'Université d'Angers, lk 65-94.
- Dinzelbacher, Peter 1984-1986. Erscheinung. *Lexikon des Mittelalters*, 3. köide. München & Zürich: Artemis, lk 2185-2186.
- Faral, Edmond 1953. La queue de poisson des sirènes. *Romania* 74, lk 433-506.
- Fröjmark, Anders 1992. *Mirakler och helgonkult: Linköpings biskopsdöme under senmedeltiden*. Acta universitatis upsaliensis. *Studia historica upsaliensia*, nr 171. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- [Geddicus, Simon] [1596]. *Ein new wunder Gesicht ...* Magdeburg: Francke.
- Grimm, [Jacob & Wilhelm] 1993. *Deutsche Sagen*. 3 köidet. Toim Hans-Jörg Uther & Barbara Kindermann-Bieri. München: Diederichs.
- Grimm, [Jacob & Wilhelm] 1996. *Kinder- und Hausmärchen*. 4 köidet. Toim. Hans-Jörg Uther. München: Diederichs.
- Grundtvig, Svend (toim.) 1854-1856. *Danmarks gamle Folkeviser*. Köide 2. Kopenhagen: Samfundet til den danske Literaturs Fremme.
- Hennenberger, Caspar 1595. *Erclerung der Preüssischen grössern Landtaffel ...* Königsberg: Hennenberger & Schultz.
- Högström, Pehr [1747]. *Beskrifning Öwer de til Sweriges Krona lydande Lapmarker ...* Stockholm: Lars Salvius.
- Huitfeldt-Kaas, H[enrik] J[ørgen] (toim.) 1895. *Nils Stubs Optegnelsesbøger fra Oslo Lagthing 1572-1580*. Christiania: Gundersens Bogtrykkeri.

- Intorp, Leonhard 1982-1984. Fegefeuer. *Enzyklopädie des Märchens*. 4. köide. Berlin & New York: de Gruyter, lk 964-979.
- James, M[ontague] R[hodes] 1922. Twelve Medieval Ghost-stories. *The English Historical Review* 37, lk 413-22.
- Jonsson, Bengt R. 1994-1995. Om Draumkvødet och dess datering. *Sumlen*, lk 9-153.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki 1993. Scheme Theory and the Study of Contextual Elements in Narrative Analysis. *Nordic Frontiers*, toim. Pertti J. Anttonen & Reimund Kvideland. NIF Publications, nr 27. Turku: Nordic Institute of Folklore, lk 147-164.
- Krag, Niels & Stephanius, Stephan 1776. *Den Stormægtigste Konge Kong Christian den Tredie ... Hans Historie ...* 1. köide. Kopenhaagen: Godiche.
- Kramer, Karl-S. 1991. Brauch, Sage, Glaube und 'Predigtmärlein' in einem Mirakelbuch der heiligen Anastasia zu Benediktbeuren. *Fabula* 32, lk 19-31.
- Krötzl, Christian 1994. *Pilger, Mirakel und Alltag: Formen des Verhaltens im skandinavischen Mittelalter*. *Studia Historica*, nr 46. Helsinki: SHS.
- Lais, Hermann 1989. Erscheinungen. *Marienlexikon*. 2. köide. St. Ottilien: EOS, lk 395-398.
- Locatus, Umbertus 1583. *PRAXIS IVDICIARIA INQVISITORVM*. Editio secunda ... aucta ... Veneetsia: Zenarius, 1568.
- Lundén, Tryggve (toim.) 1981. *Vita Katherine: Facsimile tryck ...* Med översättning och inledning. Uppsala: Pro Veritate.
- Lycosthenes, Conrad 1557. *PRODIGIORVM AC OSTENTORVM CHRONICON ...* Basel: Petri.
- Ordbok över svenska språket utgiven af Svenska Akademien* 1965. 24. köide. Lund: Lindstedts univ.-bokhandel.
- Poggiali, Cristoforo 1761. *Memorie storiche di Piacenza*. 10. köide. Piacenza: Giacopazzi.
- Prosperi, Adriano 1984. Madonne di città e Madonne di campagna. Per un'inchiesta sulle dinamiche del sacro nell'Italia post-tridentina. *Culto dei santi, istituzioni e classi sociali in età preindustriale*. Toim. Sofia Boesch Gajano & Lucia Sebastiani. Collana di studi storici, nr 1. L'Aquila & Rooma: Japadre, lk 615-647.
- Saxtorph, Niels M. 1986. *Danmarks kalkmalerier*. Kopenhaagen: Politikens Forlag.
- Schenda, Rudolf 1993. *Von Mund zu Ohr: Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schmitt Jean-Claude 1994. *Les revenants: Les vivants et les morts dans la société médiévale*. [Pariis]: Gallimard.
- Seidenspinner, Wolfgang 1992. Sage und Geschichte: Zur Problematik Grimmscher Konzeptionen und was wir daraus lernen können. *Fabula* 33, lk 14-38.
- Sigal, Pierre-André 1985. *L'homme et le miracle dans la France médiévale (XI-XIIe siècle)*. Pariis: Cerf.
- Simpson, Jacqueline 1997. 'The Rules of Folklore' in the Ghost Stories of M. R. James. *Folklore* 108, lk 9-18.
- Skovgaard-Petersen, Karen & Zeeberg, Peter (toim) 1992. Erasmus *Lætus' skrift om Christian IV's fødsel og dåb* (1577). Kopenhaagen: Reitzel.
- Spufford, Margaret 1994. The Pedlar, the Historian and the Folklorist: Seventeenth Century Communications. *Folklore* 105, lk 13-24.
- Stierlin, E. (toim.) 1833. *Valerius Anshelm's, genannt Rüd, Berner=Chronik von Anfang der Stadt Bern bis 1526*. 6. köide. Bern: L. A. Haller.
- Tschirch, Otto 1895. Ein Niederlausitzer Geisterseher. *Niederlausitzer Mitteilungen* 4, lk 150-167.
- Vries, Jan de 1963-1971. *Nederlands etymologisch woordenboek*. Leiden: Brill.
- Waitz, G[eorg] (toim.) 1884. *Vita Anskarii auctore Rimberto*. Monumenta Germaniae historica. *Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum*, nr [55]. Hannover: Hahn.

Märkused

1. Artikli varasem versioon esitati Tartu Ülikooli ajaloo ning eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis 6. oktoobril 1997. Olen auditooriumile tänulik väärtuslike kommentaaride ning Jüri Kivimäele ja Ülo Valgule kutse eest. Ingliskeelse versiooni (ilmunud *Folklore* 110, 1999: 39-47) toimetamise eest võlgnen tänu Victor Thiessenile (Kingston, Ontario).
2. *Ordbok* 1965: 104-127; Seidenspinner 1992: 17-19; Bausinger 1997: 250-251; de Vries 1963-1971: 599:

De reden, dat in de 18de eeuw de duitse vorm opnieuw overgenomen werd, is dat het in het n[ieuw]h[oog]d[uits] de speciale bet[ekenis] gekregen had van 'bericht over gebeurtenissen in het verleden, die langs mondelinge weg overgeleverd zijn'. Een typisch woord van de romantiek.

3. *Vita* põhiosa on kirjutatud arvatavasti 1410-ndatel. 1427. aastal tegid Inglise Siioni kloostri mungad sellest koopia. Selle koopia (BL) koopia sisaldab *Vita*'t selle teksti vanima säilinud versioonina (Fröjmark 1992: 51-53, 148-150). *Vita* on kõige hõlpsamini kättesaadav 1487. aasta inkunaabli kordustrukina (Lundén 1981). Imeteo kaks versiooni erinevad teineteisest vaid vähesel määral. Tsitaadid on võetud käsikirjast ja viited inkunaabli erinevaist versioonidest, kuigi vaid sisu osas, mitte poolituse või kirjavahemärkide asjus.
4. Inkunaablis *rapidum*.
5. Originaalis *watzstenoum*.
6. *beate ka* asemel esineb inkunaablis *venerabilis domine katherine*.
7. Inkunaablis *katherine*.
8. Trevor Johnsoni (Bristol) andmetel.
9. Termin *historia* hõlmas ka lugusid, mida tänapäeval nimetatakse ajalooks, kuid pigem kõneleb see sellest, et 16. sajandi lõpu ajaloolis-topograafilised uurimused võib lõpetada aineregistriga: ... *nach ordnung der Zehen Gebot... / zu nutz armen [sic] Pfarherrn / so die grossen Promptuaria Exemplorum nicht zu zalen haben* (Hennenberger 1995, register fol. D4r). Teisisõnu - seda valmistati ette kirikujutluste tarvis.